

'Gerestaureerd met open mond'

De Gapers in het Zuiderzeemuseum

Door Aleth Lorne,
restaurator gepolychromeerde beelden

Tussen januari 2002 en het voorjaar van 2003 heb ik 37 gapers stuk voor stuk gefotografeerd, beschreven en behandeld. De meeste zijn afkomstig uit de Collectie Biohorma en enkele uit de eigen collectie van het Zuiderzeemuseum. Dertig van de gapers zijn van hout en zeven van keramiek, cement of gips. Na de uitvoering van dit project werd ik vaak door verzamelaars benaderd met de vraag: "Denkt u dat mijn gaper echt is?" Maar wat is een echte gaper nu eigenlijk en hoe kun je dat zien? De kopstukken van de collectie Biohorma tonen bijvoorbeeld een grote diversiteit aan materialen, voorstelling, ouderdom, kwaliteit van het snijwerk en stijl. Toch hebben ze twee dingen gemeen: hun open mond en hun functie. Ze zijn allemaal ooit als uithangteken van een apotheek of drogisterij in gebruik geweest. Daardoor toont het oppervlak van het object veel informatie over het maakproces, het gebruik en de transformaties die plaats hebben gevonden. In dit artikel stel ik enkele bijzondere aspecten van de technische en materiele geschiedenis van de gapers aan de orde.

Het lijkt dat voor het maken van houten gapers twee scholen bestonden. De ene helft van de bestudeerde gapers is uit een enkel blok hout gesneden, terwijl de andere helft juist uit meerdere blokken is samengesteld. De huidige conditie van de gapers bewijst dat beide methodes hun voor- en nadelen hebben. De gapers die uit één blok zijn gesneden, tonen geen

open naden maar wel scheuren die soms midden in het gezicht zijn ontstaan. Het scheuren van blokken is het resultaat van spanning tussen de minder hygroscopische (de vochtigheid van de lucht tot zich nemende) harde kern en het meer hygroscopische jonge hout daaromheen. Dit verklaart waarom kleine gapers, die vooral uit

kernhout bestaan, minder gescheurd zijn dan grote. Daarnaast versnellen de klimatologische omstandigheden de cycli van krimpen en uitzetten en stimuleren daardoor het scheuringsproces. Bij elke onderhoudsbeurt vulde de schilder de scheuren met weinig elastische materialen, die niet uitzetten bij vochtig weer. Het resultaat was dat de scheuren in de loop der tijd breder en breder werden¹.

Gapers van meerdere blokken hout

Om het ontstaan van scheuren te voorkomen hebben andere houtsnijders juist voor constructies van meerdere blokken kernhout gekozen. Dit is te zien in een heel homogene - zowel qua techniek als stijl - groep van gapers. De figuren bestaan uit dikke planken van 7 tot 8 centimeter die, als opgeruimde boeken in een bibliotheek, verticaal tegen elkaar zijn geplaatst. De keuze van kernhout is te zien aan de houtringen aan de onderzijde van de gapers. Vergelijkbare technieken zijn ook te zien bij scheepssier (boegbeelden en hakkeborden)². De dikke planken zijn in de loop der tijd licht gekrompen, waardoor de verticale naden open zijn gaan staan en dus zichtbaar werden. Zeer interessant is

dat alle bestudeerde gapers die op deze wijze gemaakt zijn, stilistisch met elkaar te vergelijken zijn. Het gezicht is vierkant, de neus is lang, recht en sterk, de wangen zijn hoog en de tong is breed en rond. Ze hebben allemaal een hoekige snor en de vorm van de kragen is altijd vlak en driehoekig.

Deze gapers zijn waarschijnlijk allemaal afkomstig uit hetzelfde atelier. De andere groep beelden van meerdere stukken hout volgt een ander bouwpatroon. Het centrale stuk - gezicht, nek en borst - bestaat meestal uit een enkel verticaal blok van kernhout. De schouders, borst en eventuele details van de hoed of het gezicht zijn uit aparte stukken hout gesneden. Deze constructies zijn kwetsbaar; vaak zijn de stukken hout gekrompen en de naden open gaan staan. In het ergste geval zijn onderdelen uit elkaar gevallen. De zwakke verbindingen werden dan met ijzeren spijkers vastgezet (geconsolideerd) en men heeft soms planken aan de onderzijde toegevoegd om de hele constructie te ver-

■ Constructie met dikke parallelle planken: gaper Bio 16, voorkant

■ Constructie met een centraal blok en kleinere stukken voor de zijanten: gaper Bio 19, voorkant

sterken. Deze grove reparaties veroorzaakten echter nog meer schade, namelijk scheuren in de fragmenten en roestvlekken op de verflagen.

Bescherming tegen de regen

Slecht beschermd hout dat buiten opgesteld wordt, verrot. Daarom werd er grote zorg besteed aan het vermijden van infiltraties van vocht en regenwater. Zowel de naden als de scheuren werden regelmatig gevuld, maar gingen steeds weer open. Om dit proces te stoppen, werden soms methoden van dakdekkers toegepast. Op de naden van de schouders werden zinken stroken gespijkerd en het hoofd werd bedekt met zinken platen! Ondanks deze zorg kon de ontwikkeling van houtrot niet altijd worden voorkomen. Houtrot heeft drie van de gapers ernstig aangetast. Eén van hen werd gereed door een ingenieuze knutselaar: hij haalde het aangetaste en verpulverde hout weg en liet slechts een paar centimeter hout over als steun voor de verflagen. Vervolgens heeft hij gips op de binnenwanden gesmeerd om het geheel te verstevigen. Het oppervlak van de gaper heeft hij dik geplamuurd en opnieuw geschilderd. De onderkant werd, net als een ton, van een ijzeren band voorzien. Uiteindelijk heeft hij, om de gaper goed tegen de regen te beschermen, een oude brede schaal van aardewerk omgekeerd op het hoofd gezet. Een kleinere ronde en ondiepe metalen schaal werd daar nog bovenop geplaatst om een glad oppervlak te verkrijgen. De hoed werd met stukken touw versierd en het geheel is in de kleuren van de jas geschilderd.

De kleuren van de gapers

Bij wijze van onderhoud werden de gapers vaak geschilderd en in de meeste gevallen simpelweg overgeschilderd. Het is niet zeldzaam om negen tot tien verflagen op elkaar te vinden. Het zou dus in principe

niet moeilijk moeten zijn om de verflagen onder een microscoop, laag voor laag, te bestuderen om zo de kleurgeschiedenis van de gaper te kunnen achterhalen. Ze zijn echter aan zon en regen blootgesteld geweest, waardoor de verflagen de neiging hadden te gaan bladderen. De schilders haalden de losse schilfers dan weg, schuurden het oppervlak of maakten het hout gedeeltelijk kaal. De studie van de verflagen van de gapers levert dus veel minder betrouwbare resultaten op dan de studie van de verflagen van een interieur of die van de polychromie van een middeleeuws beeld. De toegepaste schildertechnieken zijn eenvoudig: grondverf op oliebasis en olieverf. De zorg om het hout tegen vocht te beschermen is ook in de schildertechniek terug te vinden. Hout werd soms beschermd door een laag menie (rood-loodpigmenten) en lijnzaadolie, die samen het meest harde en dichte verfsysteem vormden. Details van de kleding of juwelen waren vaak verguld met bladgoud. Soms waren de verflagen gevernist. De kwaliteit van de gebruikte verfmaterialen is in de loop der tijd veranderd. De oudere verflagen zijn dunner en matter en het bladgoud is van zuivere kwaliteit. Recente verflagen zijn meestal dikker en snel aangebracht, de vergulde details zijn vaak met bronspoeder overgeschilderd en men koos soms voor een heel glanzende verf en opvallende kleuren.

Ook de huidskleur van het Oosterse type gapers is aan verandering onderhevig geweest. Onder de huidige donkere gezichten gaan veel lichtere en genuanceerdere okerkleuren schuil.

Behandeling

De conservering en restauratie van de gapers zijn in de meeste gevallen beperkt tot een minimale interventie³. Indien nodig is er een kleine consolidatie van de houten drager uitgevoerd door het lijmen van losse stukjes hout langs de scheuren of open naden. De hechting van de verflagen is zorgvuldig gecontroleerd en de losse verfschilfers zijn met een verdunde acryl-emulsie vastgezet. Met wattenstokjes, geïmpregneerd met gedemineraliseerd water, konden het aanwezige oppervlaktevuil en stof meestal worden verwijderd. Het vullen van de scheuren of open naden was meestal niet noodzakelijk en wenselijk en grote lacunes in de verflagen zijn niet gevuld en ook niet geretoucheerd. Kleine retouches zijn met waterverf uitgevoerd op de meest gesleten plekken of storende lichte plekken, veroorzaakt door witte puntjes van de grondverf. Deze beperkte ingrepen volstonden om de vormen en het gekleurde ritme van de gaper weer tot hun recht te laten komen. ■

1 Onderzoek op etnografische objecten in het CCI in Canada heeft bewezen dat gevulde scheuren in hout altijd opnieuw opengaan en steeds breder worden, (Barclay Grattan, 1987)
2 In 2002 is de conditie van scheepssier van het Zuiderzeemuseum gecontroleerd. In 2003 zijn hakkeborden en boegbeelden geconserveerd en gerestaureerd voor de tentoonstelling Vervoer over Water.
3 Enkele gapers waren in slechtere conditie en zwaardere behandelingen moesten worden uitgevoerd:
- Gaper nr. 1 uit de Collectie Biohorma is tegen actieve houtrot behandeld. Vervolgens is het hout met een synthetische hars geconsolideerd. De grote lacunes in het hout (hoed) zijn met glasmicroballons gevuld en illusionistisch geretoucheerd.
- Gaper ZM 21672 is ooit door houtrot ernstig aangetast. Het binnenhout bestond niet meer en wat overbleef van het gezicht en de tulband was letterlijk in stukken. Oude restauratiematerialen zijn verwijderd, het hout is geïmpregneerd met een synthetische hars en de verschillende stukken zijn aan elkaar gelijmd. De kop van de gaper kan nu opgesteld worden. Het geruïneerde hout kan aan de achterkant worden bekeken. Deze gaper is het bewijsstuk geworden van de schade die veel gapers hebben opgelopen voordat ze uiteindelijk van een pand werden verwijderd.
- Uitzonderlijk waren de diepe scheuren van de in bruikleen ontvangen 'Grote Gaper' (de oorspronkelijke gaper van de Apotheek in het buitenmuseum). Deze zijn gevuld en geretoucheerd, aangezien de scheuren en lacunes te ingrijpend waren voor het uiterlijk van het voorwerp.